

Janusz Kuczyński

Sprawozdanie z badań katedry kieleckiej za rok 1961

Rocznik Muzeum Świętokrzyskiego 1, 67-89

1963

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

SPRAWOZDANIE Z BADAŃ KATEDRY KIELECKIEJ ZA ROK 1961

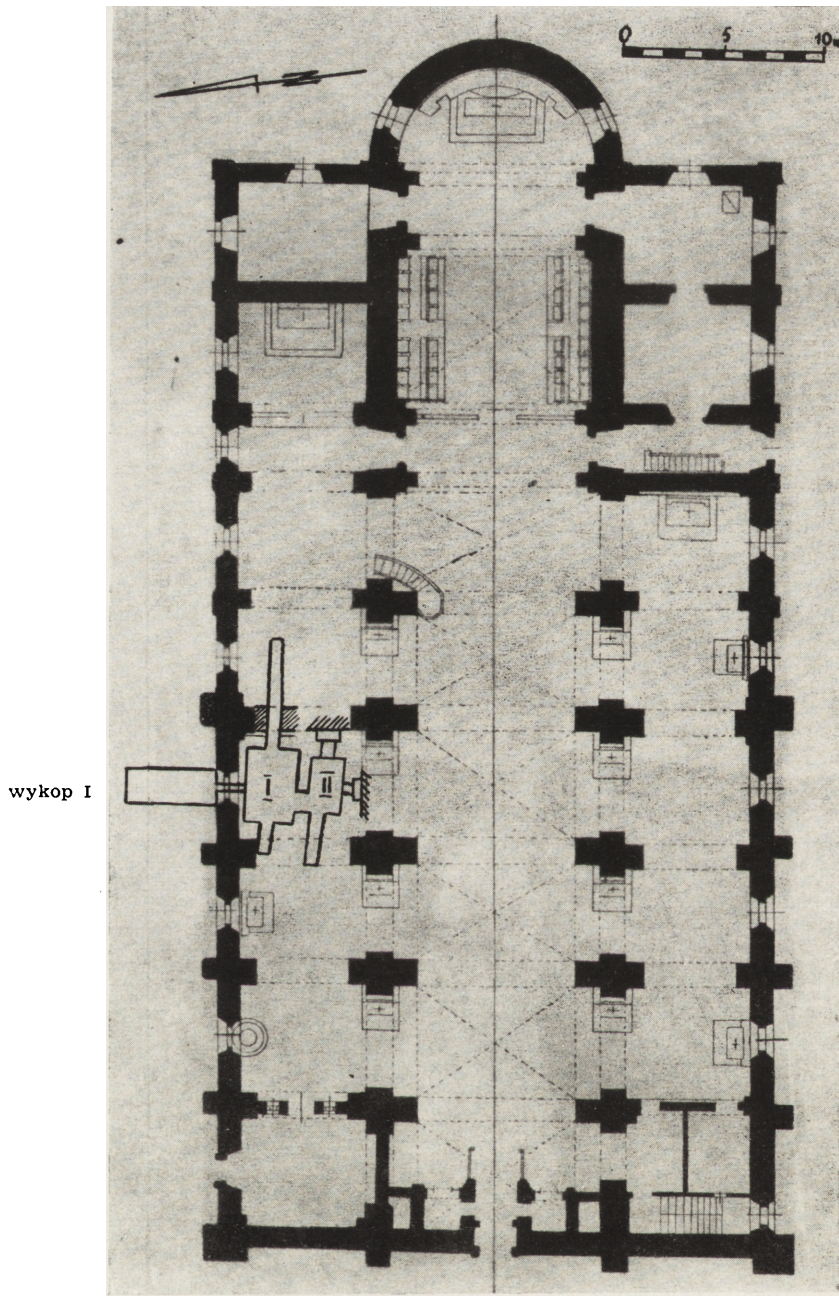
Katedra kielecka początkami swymi sięga drugiej połowy XII w. Fakt ów, udokumentowany przekazami historycznymi, stał się podstawą rozpoczęcia archeologiczno-architektonicznych prac badawczych. Jest to bowiem, obok najbliższego otoczenia kościoła św. Wojciecha, podstawowy punkt, którego przebadanie dostarczyć powinno istotnych źródeł do bliższego poznania historii wczesnośredniowiecznych Kielc.

Badania katedry, rozpoczęte w październiku 1961 r., przeprowadzono z ramienia Instytutu Historii Kultury Materialnej PAN w Warszawie i Kieleckiego Towarzystwa Naukowego przy współudziale Muzeum Świętokrzyskiego w Kielcach. Kierownictwo naukowe badań spoczywało w rękach ich inicjatora — prof. dra Jana Pazdura. Konsultantami byli: doc. dr Z. Świechowski (architektura), doc. dr A. Gardawski (archeologia) oraz dr S. Trawkowski (historia). Pracami archeologicznymi kierował mgr J. Kuczyński, nadzór techniczny oraz inwentaryzację odsłoniętych obiektów wykonywał mgr inż. E. Tkaczyk.

Bliższe referowanie historii katedry wykracza w sposób zasadniczy poza ramy niniejszego sprawozdania. Z uwagi jednak na konieczność częstego powoływania się na pewne fakty historyczne przytoczony zostanie najogólniejszy zarys jej dziejów.

Źródła historyczne wspominają ogólnikowo o powstaniu pierwszego kościoła¹. Równie ubogie są przekazy, dotyczące jego pierwotnego wyglądu i konstrukcji². W ich świetle kościół wzniesiony został w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XII stulecia, budowę rozpoczęto przypuszczalnie około 1171—1173 r.³ z polecenia biskupa krakowskiego Gedeona. Wykonany był z ciosów kamiennych i posiadał prawdopodobnie dwie wieże. Około 1514—1522 r. dobudowano zakrystię i kapitułarz, a w roku 1583 przedłużono kościół w stronę zachodnią. W latach 1632—1635 dobudowane zostaje prezbiterium. Dalsza rozbudowa przypada na okres po roku 1719. Rozszerzono wówczas prezbiterium, dodając po obu jego stronach kaplice oraz powiększając zakrystię i kapitułarz. W okresach 1869—1872, 1890—1893 i 1912—1914 następują gruntowne przebudowy, w czasie których kościół traci całkiem swój pierwotny charakter.

W obecnym stanie katedra jest trójnawową budowlą bazylikową (tabl. I)⁴, opartą na planie prostokąta, z wystającą od strony wschodniej półkolistą apsydą. Oś podłużna nieznacznie odchyłona od kierunku wschód-zachód; fasada

Kielce — katedra. Plan sytuacyjny.

Tabl. I

frontowa znajduje się od strony zachodniej. Korpus katedry składa się z sześciu przęseł nierównej długości, przy czym każdemu przęsłu nawy głównej odpowiada para przęseł naw bocznych. Nawę południową zamykają od strony wschodniej dwie na osi leżące zakrystie, podczas gdy nawę północną uzupełniają: kaplica i kapitularz. Pod katedrą znajdują się cztery krypty nieregularnie rozmieszczone⁵. Jedną z nich usytuowaną jest pod szóstym przęsłem nawy środkowej; trzy mieszczą się pod nawami bocznymi. Cztery przęśla od strony północnej są zewnętrznie otynkowane. Pozostała część kościoła — nie tynkowana, o licu wykonanym z ciosów jasnoczerwonego piaskowca. Część obecnie otynkowana wykonana jest z kamienia, a filary wewnętrzne z cegły⁶.

Katedra zajmuje eksponowane miejsce na zachodnim końcu długiej fałdy terenowej, przebiegającej w przybliżeniu wzdłuż osi wschód-zachód. Postępująca zabudowa miejska spowodowała i powoduje nadal znaczne zniwelowanie urozmaiconej pierwotnie rzeźby terenu. Przypuścić stąd można, iż w XII w. obecne wzgórze katedralne było względem otaczającego obszaru bardziej wyniosłym punktem terenowym niż obecnie.

Podłożem geologicznym wzgórze katedralnego jak i środkowej części miasta jest kruchy, pionowo niemal warstwowany łupek dewoński⁷. Prawdopodobnie w XII w. powierzchnia wzgórze lub przynajmniej znaczna jego część była skalista, nie przykryta ziemią. Biorąc pod uwagę, iż do dziś w słabiej zagospodarowanych częściach miasta zachowane są ostańce skalne — wysunięte przypuszczenie wydaje się prawdopodobne.

Zastosowana metoda badań była w zasadzie dwukierunkowa. Archeologiczny ich etap miał za zadanie poprzez wykop, założony przy ścianie katedry, doprowadzić do zweryfikowania zalegających warstw kulturowych, odsłonić wątek fundamentowy oraz wyjaśnić wzajemną współzależność warstw i fundamentu. Celem drugiej, architektonicznej fazy badań była dążność do uchwycenia wątków fundamentowych pozostałych z najstarszych założeń kościoła. Zasadniczo osiągnięcie tego celu dogodniejsze byłoby przez wykonanie wykopu wewnętrznego. Spowodowałyby to jednak unieruchomienie znacznej części kościoła, na co nie uzyskano zgody. W tej sytuacji za punkt wyjściowy przyjęto krypty, znajdujące się pod lewą boczną nawą. Ponieważ brak wejścia do krypt zmuszał do wybicia otworu wejściowego w murze fundamentowym, usytuowano wykop przy czwartym od północy, ostatnim otynkowanym przęsle katedry, czyli w miejscu, umożliwiającym najdogodniejsze przebicie się do krypt. Dodatkowym argumentem za przebadaniem krypt, znajdujących się w opisywanym miejscu było przypuszczenie, że granica między otynkowaną a kamienną częścią wyznacza linię pierwotnej fasady, przed przedłużeniem kościoła w kierunku zachodnim w 1583 r.⁸ Potwierdzenia dostarcza plan katedry, wykazujący przy wewnętrznych pilastrach naw bocznych pewne zakłócenia w układzie rzutu poziomego (tabl. I). W świetle przytoczonych faktów projektowane przekucia ścian krypt umożliwiały uchwycenie pierwotnych wątków fundamentowych.

WYKOP I

Wykop I eksplorowany w czasie od 23 października do 3 listopada 1961 r. usytuowano pośrodku czwartego od północy przęśla katedry, na osi okienka krypty. Wymiary wykopu wynosiły $4,5 \times 1,5$ m, przy czym swą szerokością przylegał on do ściany katedry (tabl. I i II). Małą szerokość wykopu warunkowały względy bezpieczeństwa. Odsłonięcie fundamentu na większym odcinku

mogło, według orzeczenia rzeczoznawców, pociągnąć za sobą niekorzystne dla budynku konsekwencje. Długość wykopu ograniczono do 4,5 m z obawy przed zakłóceniem ożywionego ruchu na placu przykościelnym. Niewielkie wymiary wykopu spowodowały, że miał on charakter sondażowo-rozpoznawczy. Stąd wyniki uzyskane podczas badań, mogą być traktowane wyłącznie jako wstępne rozeznanie warstw. Prace wykopaliskowe przebiegały metodą kolejnego zdejmowania warstw mechanicznych o grubości od 1,5 cm do 3,0 cm w zależności od charakteru aktualnie eksplorowanej warstwy kulturowej.

Uzyskane podczas eksploracji wyniki przedstawiają się następująco:

WARSTWA I (numeracja warstw zastosowana w niniejszym opisie odpowiada numeracji warstw przyjętej w rysunku profilu wykopu na str. 71). Nawierzchnia placu przykatedralnego ułożona z płytek czerwonego piaskowca. Średnie wymiary płytek 23 x 23 cm, grubość 3,5 cm. Wzdłuż ściany katedry przebiega brukowany z niewielkich kamieni pas szerokości około 1,5 m z nieznacznym pośrodku wgłębieniem dla ścieku wód deszczowych.

WARSTWA II. Szarozółty piasek występujący w północnej połowie wykopu pod i między płytami stanowiącymi nawierzchnię placu (warstwa I). Miąższość warstwy 3 — 4 cm. Kulturowo jałowa.

Interpretacja: piasek jest górną częścią podsypki nasypanej celem umożliwienia równego ułożenia płyt nawierzchni.

WARSTWA III. Żółty piasek. Miąższość warstwy średnio 6—10 cm. Bezpośrednio przy murze katedry piasek zalega do głębokości 90 cm.

Inwentarz: jeden mały kawałek bliżej nie określonego przedmiotu szklanego.

Interpretacja: warstwa stanowi głębszą część podsypki piaskowej. Jednolita chronologicznie z warstwą II, powstała w związku z ułożeniem nawierzchni placu z płyt piaskowca, co przypuszczalnie miało miejsce w latach 1869—1872⁹.

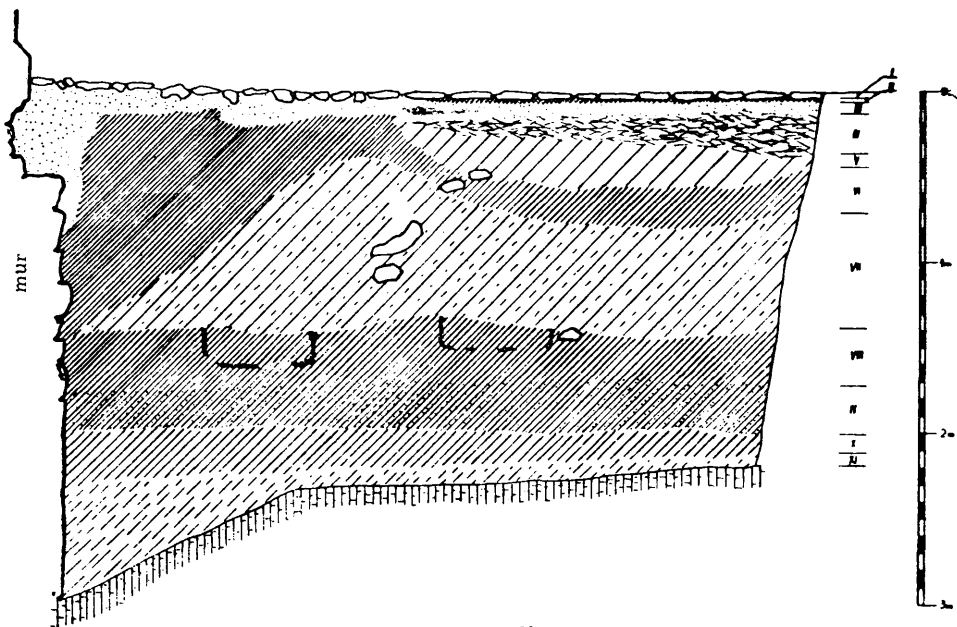
WARSTWA IV. Okruchy skały łupkowej przemieszanej z ziemią gliniastą barwy szarobrunatnej. Miąższość warstwy przy północnej ścianie wykopu wynosi 23 cm. Warstwa wyklinowuje się w kierunku południowym, zanikając w połowie długości wykopu.

Inwentarz: kilkanaście fragmentów naczyń szklanych i polewanych glinianych. Kawałki kości. Trzy przerdzewiałe fragmenty okuć żelaznych oraz dwa kute gwoździe. Moneta miedziana „dienieżka“ cara Aleksandra II z 1859 r.

Interpretacja: powstanie warstwy wiąże się z końcową fazą wyrównywania placu przykatedralnego w latach 1869—1872. Występujące w warstwie kruszywo skały łupkowej, stanowiącej podłoże calcowe wzgórza katedralnego, pochodzi zapewne ze zniesionego podczas prac niwelacyjnych skalistego wzniesienia, występującego ówczesnie w najbliższym sąsiedztwie katedry. Uzyskany rumosz skalny wykorzystano do wypełnienia zagłębień terenu.

WARSTWA V. Ziemia gliniasta barwy brązowej, zalegająca w północnej połowie wykopu. W profilu zarys warstwy w przybliżeniu soczewkowaty. Maksymalna miąższość warstwy 27 cm.

Inwentarz: nieliczny. Kilka niewielkich fragmentów glinianych naczyń polewanych oraz okruchy pochodzące z szyb i naczyń szklanych. Powierzchnia szkielec opalizuje. Cztery małe, silnie przerdzewiałe kawałki żelaza. Kilka fragmentów cegieł i zaprawy murarskiej. Duża ilość drobnych szczątków kostnych, prawdopodobnie ludzkich.

podziałka 1:20

	szarozółty piasek
	żółty piasek
	okruchy łupku przemieszane z gliniastą szarobrunatną ziemią
	ziemia gliniasta barwy brązowej
	ziemia gliniasta barwy ciemnobrunatnej
	ziemia gliniasta barwy szarobrunatnej
	szarozółty ił z dużą ilością okruchów łupku
	ił barwy szarostalowej
	ił barwy szarozółtej
	skała łupkowa
	kamienie
	ślady wkopów grobowych

Kielce — katedra. Profil zachodniej ściany wykopu I

Tabl. II

Interpretacja: warstwa stanowi wypełnisko płytkiego, nieckowatego zagłębienia w warstwie głębszej VI. Ceramika i szkła z warstwy nowożytnie. Blіszsze określenie materiału ceramicznego utrudnione zbyt fragmentarycznym stanem zachowania. Warstwę wiązać należy z pracami niwelacyjnymi terenu przykatedralnego. Widoczne w profilu wykopu, ściśle powiązanie opisywanej warstwy z wyższą warstwą IV pozwala przyjąć ich chronologiczną równoczesność i datować na lata 1869—1872.

WARSTWY VI i VII. Zostaną one omówione łącznie ze względu na jednorodność struktury i materiału zabytkowego. Różnice zachodzą wyłącznie pomiędzy nieco ciemniejszym zabarwieniem górnej i południowej części (warstwa VI — ciemnobrunatna) a częścią dolną (warstwa VII — szarobrunatna). Ziemia, tworząca warstwy VI i VII, lekko gliniasta. Wyrównany, niemal poziomy spąg warstwy wystąpił na głębokości 1,45—1,50 m.

Inwentarz: fragmenty naczyń glinianych i szklanych, kawałki szyb oraz przedmioty żelazne wystąpiły niemal wyłącznie w warstwie VII. Natomiast cegły i okruszki zaprawy uzyskano wyłącznie w pobliżu muru katedry w warstwie VI. Materiał kostny liczniejszy w warstwie VII.

Ceramika — kilkadziesiąt małych fragmentów nowożytnych naczyń glinianych, w większości polewanych. Barwy polew — żółta, brązowa i zielona. Skorupy niepolewane: białe, szare i ceglaste. Kilkanaście skorup z naczyń średniowiecznych. Są to fragmenty wylewów, brzuśców i uch taśmowych. Powierzchnie szorstkie o barwach: piaskowej, jasno- i ciemnoszarej oraz niemal czarnej. Skorupy te były rozmieszczone na równi ze skorupami nowożytnymi na całej przestrzeni warstwy VII. Trzy małe fragmenty posadzkowych płytek ceramicznych, pokrytych ciemnobrązową polewą. Jeden z fragmentów posiada ślady silnie startego wypukłego ornamentu. Stopień wypalenia płytek bardzo dobry, glina barwy ceglastej. Ponadto kilkanaście niewielkich fragmentów cegieł.

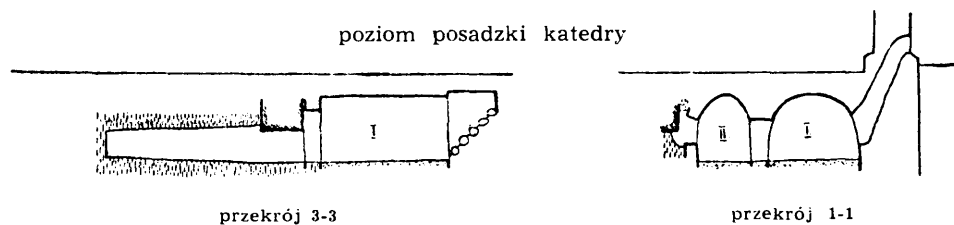
Szkła — pięć bardzo małych fragmentów naczyń szklanych o opalizujących powierzchniach. Jeden z nich posiada ornament plastyczny. Dwa kawałki cienkich szyb — powierzchnie opalizujące.

Metale — kilkadziesiąt długich, kutyh, silnie przerdzewiałych gwoździ żelaznych. Mały kawałek przerdzewiałej blaszki, kilka krótkich kawałków cienkiego drutu brązowego.

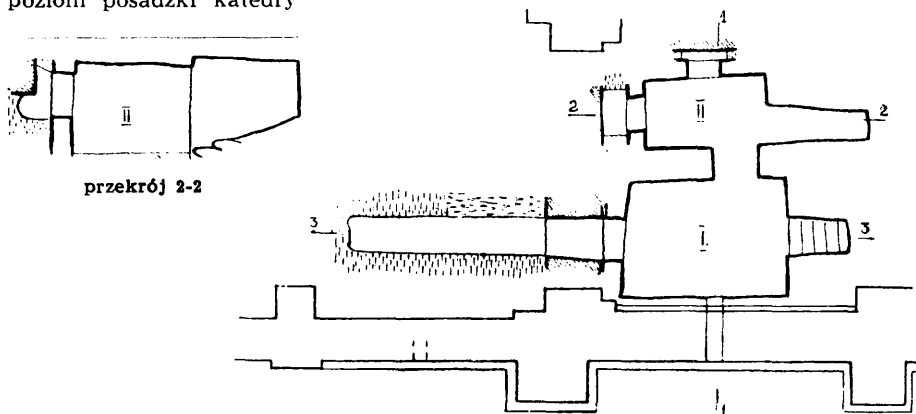
Kości — bardzo duża ilość kości ludzkich, w większości połupanych. Dwie uszkodzone czaszki ludzkie.

Inne — kilkanaście dużych kamieni (wapienie), kawałek nieprzemysłowego krzemienia pasiastego. Denar jagielloński; awers — orzeł w koronie, rewers — korona z „o” u dołu, waga monety 0,34 grama.

Interpretacja: bardzo duża ilość przemieszanych i połupanych kości ludzkich świadczy, że warstwy VI i VII odłożyły się w wyniku przekopania i przerzucenia przykościelnego cmentarza grzebalnego. Gwoździe, blaszka i druciki pochodzą zapewne ze zniszczonych trumien. Okres zniszczenia cmentarza określa najmłodsza grupa zabytków, w danym przypadku ceramika, którą w przybliżeniu datować można na XVIII w. Zniszczenie cmentarza nastąpiło przypuszczalnie podczas niwelacji terenu przykościelnego przy pracach porządkowych dokonywanych w 1827 r.¹⁰ Chronologię ceramiki średniowiecznej w oparciu o techniczny poziom wykonania skorup ustalić można w przybliżeniu na XV w. Denary ze znakiem „o” pod koroną na rewersie wybijano za panowania Władysława Jagiełły i Jana Olbrachta¹¹, przy czym waga monety

poziom posadzki katedry

	piasek barwy szarej
	skała calcowa
	odsłonięte mury fundamentowe
	rumosz — skała, ziemia, zaprawa

Kielce — katedra. Plan i przekroje odsłoniętych krypt oraz dokonanych przekuc poszukiwawczych

Tabl. III

skłania do określenia jej jako monety Olbrachta, co ustala pochodzenie na ostatnie lata XV w.¹²

Z kolei zastanowić się należy, czy materiały średniowieczne z warstw VI i VII określają czas funkcjonowania cmentarza. Występowanie w warstwie VII obok materiałów piętnastowiecznych również fragmentów płytek posadzkowych, datowanych na schyłek XII w. lub pierwsze lata wieku XIII, które wystąpiły licznie w nie przemieszanej chronologicznie warstwie X (patrz interpretacja warstwy X) świadczy, iż podczas niwelacji zniszczeniu uległy również miejscami starsze, podcmentarne warstwy. Wynika stąd, że materiały piętnastowieczne nie można z całą pewnością traktować jako chronologicznego okreś-

nika rozpoczęcia użytkowania terenu przykościelnego na cele pochówkowe. Jeśli niwelacja sięgnęła miejscami do trzynastowiecznych warstw — tym bardziej liczyć się należy z ewentualnością, iż zasięgiem swym objęła także warstwę piętnastowieczną. Ponadto zastanowić się jeszcze należy w jakim stopniu materiały piętnastowieczne są związane chronologicznie z warstwą, w którą wkopywane są groby — jednak problem ten rozstrzygnąć może wykonanie w przyszłej fazie prac badawczych większego wykopu, który dostarczy pełniejszego wglądu w warstwę.

WARSTWA VIII. Jednolicie gliniasta ziemia o ciemnobrunatnym zabarwieniu i miąższości od 24 cm do 38 cm. W niej dna dwóch wkopów grobowych ze szkieletami ludzkimi. Zwłoki ułożone głowami w kierunku zachodnim. Zarzysy skrzyń trumiennych słabo czytelne — zaznaczyły się cienkimi, równoległymi do szkieletów pasami nieco ciemniej zabarwionej ziemi.

Inwentarz: ceramika — fragment wylewu z częścią szyi dzbana wąskotworowego (tabl. X, ryc. 1). Barwa powierzchni szara, na wgłębieniu szyi malowany ornament w formie poziomego dookólnego pasa barwy brązowej. Skorupa posiada ślady toczenia. Fragment wylewu z częścią szyi dzbana (?) szerokotworowego (tabl. X, ryc. 2). Barwa skorupy ciemnoszara, ślady obtaczania. Fragment wylewu garnka (tabl. X, ryc. 3) z wyrobionym rowkiem na pokrywkę. Barwa skorupy jasnobrązowa, ślady toczenia. Fragment krawędzi pokrywki, barwa brunatna i szarobrunatna. Fragment przydenny z częścią dna, na którym widoczny ślad podsypki piaskowej, barwa skorupy szarobrązowa. Trzy fragmenty z brzuśców naczyń, na jednym ślad obtaczania.

Metale — 9 żelaznych gwoździ. Wszystkie znalezione wewnątrz zarzysów trumien.

Interpretacja: jest to nie zniszczona przez dziewiętnastowieczne roboty niwelacyjne spągowa część warstwy, w którą wkopywano groby podczas użytkowania terenu przykościelnego na cele cmentarne. Przyczynków do ustalenia chronologii powstawania warstwy dostarcza materiał ceramiczny, który na podstawie wykonania skorup oraz form naczyń, w szczególności dwóch fragmentów dzbanów¹³, można określić na XIV—XV wiek. Występujące w warstwie gwoździe są związane funkcjonalnie z trumnami obydwóch grobów.

WARSTWA IX. Szarawożółty ił z dużą ilością okruchów skały łupkowej. Przebieg warstwy poziomy, miąższość od 22 cm do 28 cm.

Inwentarz: ceramika — fragment krawędzi z częścią szyi szerokiej misy. 19 małych skorup, pochodzących z brzuśców. Jeden fragment przydenny. 3 fragmenty przydenne z częściami den, na których widoczne ślady podsypki piaskowej. Kawałek szerokiego ucha taśmowego od dzbana. Fragment dużej pokrywki z powierzchnią zewnętrzną pokrytą szklistą zielonobrunatną polewą, wierzach uchwyty ze śladami odcięcia od koła.

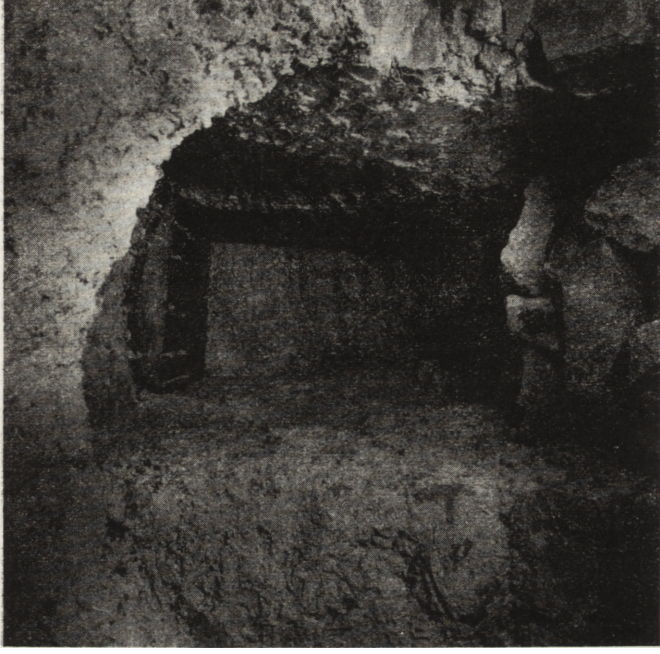
Występujące ornamente — na dwóch fragmentach brzuśców płytkie, słabo zaznaczone żłobki dookolne. Jeden fragment górnej części brzuśca zdobiony poziomym rzędem ukośnie nakłuwanych dołków.

Pod względem technicznego wykonania ceramiki wyróżnić można dwie, znacznie od siebie odrębne grupy. Pierwsza to naczynia częściowo obtaczane, nie wygładzane. Druga, mniej licznie reprezentowana, to naczynia starannie obtoczone, o wygładzonych powierzchniach oraz lepiej wypalone.

Ponadto dużo niewielkich kawałków cegieł (palcówek) oraz jeden fragment łukowato wygiętej dachówki, pokrytej ciemną, zielonobrązową polewą.

krypta I

krypta II

Kielce — katedra
pierwotne wejścia do krypt
Tabl. IV

Metale — silnie przerdzewiałe krzesiwo, długości 8,3 cm. Gwóźdź z dużą płaską główką o średnicy około 3,2 cm. Jeden mały kawałek silnie przerdzewiałego przedmiotu żelaznego.

Interpretacja: w oparciu o przyjęte kryteria chronologizacji ceramiki — grupę skorup technicznie prymitywniejszych należałoby datować na XIII wiek, podczas gdy skorupy drugiej grupy na okres XIV—XV w. Należy jednak zastanowić się, czy znaczne różnice zachodzące w poziomie wykonania istotnie są wykładnikiem rozbieżności chronologicznej, czy też wynikają z pochodzenia współcześnie sobie wykonanych naczyń, z mniej lub bardziej wyspecjalizowanych warsztatów garncarskich. Doskonalsze mogą bowiem reprezentować miejską wytwórczość rzemieślniczą, podczas gdy prymitywniejsze, być może, pochodzą z produkujących na własne potrzeby ośrodków wiejskich.

Z przedmiotów metalowych uzyskanych w warstwie IX jedynym dobrze zachowanym okazem jest krzesiwo. Reprezentuje ono pospolity typ krzesiwa sztabkowego, występującego na naszych ziemiach od II do XX wieku w formie nie ulegającej większym przeobrażeniom¹⁴.

WARSTWA X. Poziomo przebiegająca warstwa iłu barwy szarostalowej. Miąższość w zależności od miejsca 14—32 cm. W spągowej części warstwy okruchy skały łupkowej. Ponadto bardzo dużo drobnych węgielków drzewnych oraz małych kawałków nadpalonego drewna.

Inwentarz: ceramika — 4 skorupy pochodzące z brzuśców naczyń, na jednej z nich ornament, składający się z trzech pasm podwójnych żłobków dookólnych (tabl. XI, ryc. 1). Ponadto fragment szyi naczynia, fragment przydenny z częścią dna (tabl. XI, ryc. 2). Skorupy pochodzą z naczyń lepionych ręcznie, częściowo obtaczanych. Na jednej skorupie widoczne ślady łączenia poszczególnych taśm glinianych (tabl. XI, ryc. 1). Fragment przydenny uwidacznia system łączenia dna ze ściankami dolnej partii brzuśca (tabl. XI, ryc. 2).

Płytki posadzkowe: wszystkie fragmenty odznaczają się bardzo dobrym stopniem wypalenia. Barwa gliny u większości ceglasta, w jednym wypadku szara; w czterech środek przełomu ciemnoszary i czarny. Ścianki boczne u wszystkich egzemplarzy są jednolicie lekko ukośnie ścięte.

1. Fragment przykrawędny grubości 2,7 cm. Wypukły ornament geometryczny w kształcie przeplatającej się siatki załamanych pod kątem prostym, szerokich, prostych pasm. Polewa szklista barwy brunatnej, starta z powierzchni wypukłego ornamentu (tabl. VIII, ryc. 1). Powierzchnia dolna szorstka. Zacieki polewy na bokach i spodzie płytki.

2. Fragment przykrawędny o ornamentcie analogicznym do poprzedniego, z nieco jaśniejszą polewą. Grubość nie zachowana skutkiem złuszczenia dolnej powierzchni.

3. 6 małych, przeważnie przykrawędnych fragmentów o grubości od 2,4 cm do 3,0 cm. Ornamenty wypukłe, oparte na stylizowanych motywach roślinnych (tabl. VIII, ryc. 3 i tabl. IX). Polewa brunatna, miejscami szklista, zaciekająca na płaszczyzny boczne. Na bokach trzech płytek ślady zaprawy murarskiej. Do powierzchni jednej przylgnęły drobne, częściowo utlenione kropelki ołowiu lub cyny; miejscami rozlane.

4. Fragment z mocno startym ornamentem geometrycznym w formie plecionki łukowatych pasm (tabl. VIII, ryc. 2). Polewa szklista barwy brązowej. Grubość nie zachowana.

przekucie w murze wschodnim krypty

- 1 — mur krypty
- 2 — mur fundamentowy
- 3 — skała calcowa

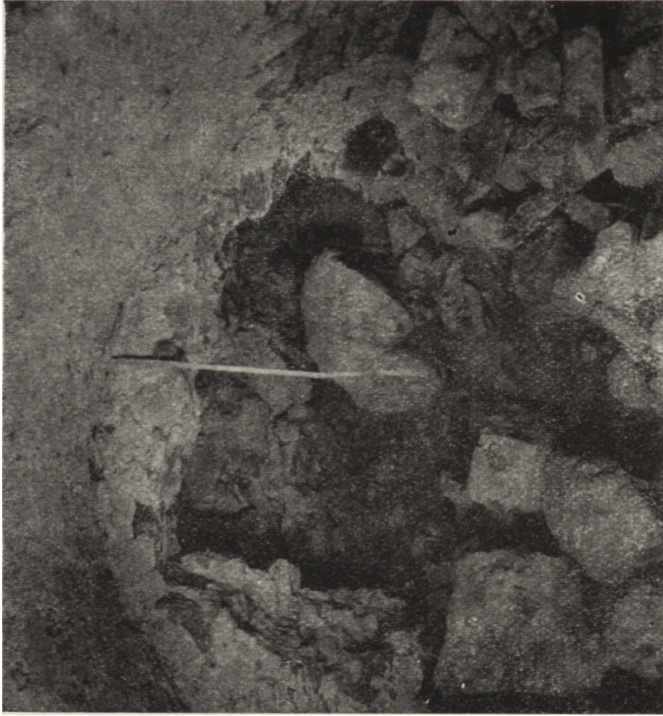

przekucie w murze południowym krypty

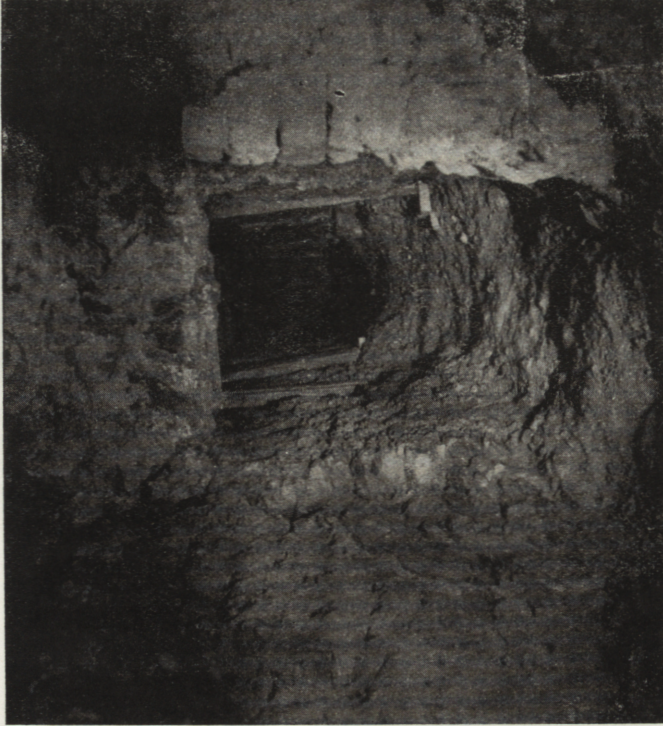
Kielce — katedra

Krypta II — przekucia ścian odsłaniające słopy fundamentowe posadowione w skale calcowej

Tabl. V

Za przebitym w ścianie otworem widoczny mur fundamentowy posadowiony w skale całkowitej.

Widok wykonanego przekopu. Na pierwszym planie widoczne obmurowania zabezpieczające, wykonane w trakcie prac badawczych.

Kielce — katedra

Krypta I — widok na przekucia w ścianie wschodniej

Tabl. VI

Widok z wykopu I na wejście do krypty I wybite w fundamencie katedry.

Przejście łączące krypty

Kielce — katedra
Tabl. VII

5. Pięć dużych fragmentów przykrawędnych. Płaszczyzny wierzchnie nieornamentowane, pokryte polewami barwy ciemnobrązowej oraz brunatnej. Grubość od 2,7 cm do 2,9 cm. Na jednym fragmencie drobne kropelki ołowiu lub cyny. Na trzech fragmentach ślady zaprawy murarskiej.

6. Osiem bardzo małych fragmentów ze śladami pólw ciemnobrązowych i brunatnych.

7. Połowa płytki o boku długości 12,4 cm i grubości 2,4 cm. Płaszczyzna górna pokryta częściowo startym ornamentem wykonanym z barwnych farb ceramicznych (tak zwanych angob). Występujące barwy: szaroniebieska, biała i jasnozielona.

Ponadto: kilka bardzo małych fragmentów cegieł (?). Kilkanaście małych kawałków czerwonego piaskowca, na których nie stwierdzono śladów obróbki.

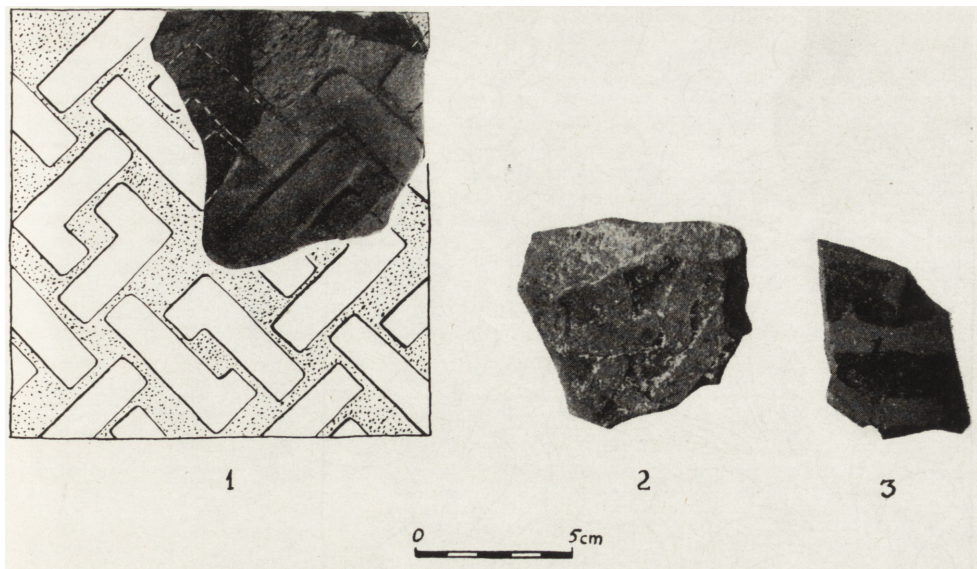
I n t e r p r e t a c j a: występujące w warstwie skorupy reprezentują typowe przykłady ceramiki określanej na wiek XIII.

Ceramiczne płytki posadzkowe, z wyjątkiem egzemplarza krytego angobami, są analogiczne do okazów znanych z II katedry romańskiej na Wawelu¹⁵, kościołów: oo. dominikanów¹⁶ i nie istniejącego obecnie Marii Magdaleny¹⁷ w Krakowie, cystersów w Mogile (Nowa Huta)¹⁸, z Kruszwicy¹⁹ i Inowłódza²⁰. Zaznaczyć przy tym należy, że płytki kieleckie są ściśle analogiczne jedynie do płytek wawelskich²¹, w oparciu o które przeprowadzono załączone rekonstrukcje rysunkowe²² (tabl. VIII, ryc. 1 i tabl. IX). Omawiane płytki, z wyjątkiem nie datowanego egzemplarza z Kruszwicy, w oparciu o czas budowy obiektów, z których pochodzą, datowane są zasadniczo na pierwszą połowę XIII w.²³ Należy zaznaczyć, że ostatnio czas powstania płytek inowłodzkich i wawelskich przesuwają na schyłek XII w.²⁴ Argumentem dodatkowym, przemawiającym za wcześniejszym datowaniem płytek kieleckich, są zastosowane na nich ciemnobrunatne barwy pólw, charakterystyczne dla wieku XII, podczas gdy w wieku XIII używano barw jaśniejszych²⁵. Produkcję płytek, pochodzących z kręgu krakowskiego, przypisuje się wyspecjalizowanemu w tej dziedzinie warsztatowi krakowskiemu²⁶, który prócz płytek polewanych o wypukłym, wytłaczanym ornamentacie, wytwarzał również płytki intarsjowane barwnie²⁷, przypuszczalnie analogiczne do kieleckiej płytki krytej angobami.

Okazy płytek polewanych, o gładkich, nieornamentowanych powierzchniach, nasuwają przypuszczenie, że pierwotny układ posadзки kościoła kieleckiego odpowiadał, typowemu zresztą, układowi wawelskiemu²⁸. Płytki były zapewne ułożone w kwadratowe pola, tworzące zamknięte kompozycyjnie całości. Poszczególne pola oddzielały pasma z płytek nieornamentowanych.

Silnie starte wypukłe partie ornamentu płytek dowodzą ich użytkowania. Kropelki i plamy ołowiu lub cyny, występujące na kilku płytkach, stanowią najpewniej świadectwo pożaru, w czasie którego uległy stopieniu detale architektoniczne wykonane z tych metali. Węgłe drzewne dodatkowo poświadczają wysunięte przypuszczenie o pożarze. W czasie odbudowy kościoła usunięto posadzkę i oczyszczono budynek z resztek spalenizny. Późniejsza od płytek ceramika naczyńowa pochodzi z okresu remontu kościoła — kiedy to w wyniku prac uformowała się warstwa X. Kawałki czerwonego piaskowca są zapewne okruchami materiału użytego na ówczesne prace budowlano-remontowe.

WARSTWA XI. Stanowił ją przemieszany ze skruszałym łupkiem il, załegający bezpośrednio na skale calcowej. Miąższość warstwy od 7 cm w północnym krańcu wykopu do 66 cm w krańcu południowym. Barwa ilu nieco jaśniejsza niż w warstwie X. Warstwa kulturowo jałowa.

Kielce — katedra. Fragmenty płytek posadzkowych.

Tabl. VIII

Strop skały calcowej, w północnej i środkowej części wykopu niemal równy, opada stromo w południowej części wykopu — w kierunku muru fundamentowego katedry.

MUR FUNDAMENTOWY. Odsłonięty podczas eksploracji wykopu I fundamentowy mur katedry składał się w większości z dużych bloków nie obrabianego wapienia. Sporadycznie występowały kwarcyty. Mur wykonany był przez wrzucanie od góry kamieni wraz z zaprawą do wykopanego rowu, stanowiącego negatyw projektowanego fundamentu. Metoda ta spowodowała powstawanie dużych, nie wypełnianych zaprawą szczelin pomiędzy poszczególnymi kamieniami. W niektórych szczelinach utworzyły się skutkiem cyrkulacji wody sople z wypłukanego z zaprawy wapna. Szczeliny występowały szczególnie w zewnętrznych partiach fundamentu. Struktura wnętrza była natomiast bardziej zwarta. Górna część fundamentu, granicząca z powierzchnią placu, oraz niższe nieco partie muru skruszały skutkiem znajdowania się w strefie przemarzania gruntu.

Lico muru, górą nierówne, od głębokości 1,80 m staje się wyrównane i staranniejsze. Grubość muru wynosi 1,50 m. Stopa fundamentowa wsparta bezpośrednio na stropie skały calcowej, na głębokości 3,00 m.

WNIOSKI Z BADAŃ ARCHEOLOGICZNYCH

W podsumowaniu wyników, uzyskanych podczas eksploracji wykopu I, raz jeszcze podkreślić należy ograniczone znaczenie poznawcze, wynikające z niewielkich jego wymiarów. Stąd też wnioski z dotychczasowych badań nie mogą być traktowane jako miarodajne dla historii całego wzgórza katedralnego, a tylko przyjęte w charakterze ogólnej natury przyczynków. Dwa fakty wydają się jednak nie ulegać wątpliwości:

Kielce — katedra. Wykop I. Fragment płytki posadzkowej

Tabl. IX

1. Wyposażenie pierwszego kościoła w posadzkę z płytek ceramicznych o znacznych walorach artystycznych. Posadzki tego typu znane są dotąd z kilku ważniejszych obiektów sakralnych. Stąd też wynikałoby, że do kościoła w Kielcach przywiązywali jego fundatorowie większe znaczenie. Ułożenie płytek miało najprawdopodobniej miejsce na schyłku XII w. lub na przełomie XII i XIII w., a więc w końcowej fazie budowy kościoła lub wkrótce po jego ukończeniu.

2. W XIII w., najpewniej w pierwszej jego połowie, miało miejsce zniszczenie kościoła skutkiem pożaru. Przyczyny pożaru — przypadek czy rezultat walk — nie są możliwe chwilowo do ustalenia. Zniszczenia jednak musiały być znaczne, skoro w ich wyniku nastąpiła w krótkim czasie odbudowa. W trakcie odbudowy miały miejsce prace kamieniarskie oraz usunięto pierwotną posadzkę z płytek ceramicznych. Prace, związane z odbudową, datowane są ceramiką na wiek XIII. Bliższy zakres prac budowlanych wówczas przeprowadzonych nie jest ustalony.

Przemiany, zachodzące na terenie przykościelnym w następnych okresach, są znacznie mniej czytelne. Duża ilość materiałów zabytkowych z XIV i XV w. świadczy jedynie o ożywionym użytkowaniu tego terenu. Znacznie późniejsze prace niwelacyjne spowodowały całkowite niemal przemieszanie średnio-wiecznych warstw, niszcząc również miejscami warstwy trzynastowieczne. W oparciu o materiał ceramiczny z nie naruszonej niwelacjami części spągowej warstwy nr VIII, w której znajdują się dolne części grobów, oraz przyjmując, że założenie na placu przykościelnym cmentarza grzebalnego nastąpiło w niedługim czasie po odłożeniu się tej warstwy — można określić początek

cmentarza na koniec wieku XIV lub wiek XV. Cmentarz użytkowany był do początków XIX w., kiedy to w związku z wydanym zakazem zaprzestano grzebania zwłok przy kościele²⁹. Wkrótce też, bo około 1827 r., zniszczono (przynajmniej w okolicy wykopu I) istniejące groby³⁰. Ostatnia niwelacja z lat 1869—1872 potwierdzona jest nieco późniejszym materiałem numizmatycznym. Ówczesne prace porządkowe nadały terenowi przykościelnemu wygląd niewiele odbiegający od dzisiejszego.

Załączona tablica XII ujmuje zbiorczo opisane powyżej wyniki badań z jednoczesnym odniesieniem do faktów znanych ze źródeł pisanych.

Natomiast całkiem jeszcze nie zostało wyjaśnione, jaki wpływ na ukształtowanie terenu wywarły prace, związane z przedłużeniem kościoła w kierunku zachodnim w roku 1583. Prawdopodobnie warstwy związane z ówczesnymi pracami zniszczyły niwelacje dziewiętnastowieczne. Pewnym jest jednak, że warstwa nr VIII istniała już w czasie tych prac.

Sprawa ustalenia kolejnych poziomów powierzchni placu przykościelnego nie jest łatwa. Biorąc pod uwagę, że w warstwie nr VIII znajdują się zachowane dolne części grobów, oraz przyjmując, że pierwotna głębokość wkopów grobowych sięgała głębokości 1,50—1,80 m, należy przyjąć, że w chwili przystąpienia do prac niwelacyjnych w 1827 r. powierzchnia placu w miejscu wykopu I wznosiła się na około 1,20—1,50 m ponad obecny strop warstwy nr VIII, czyli położona była około 20 cm poniżej poziomu dzisiejszego placu przykatedralnego. Poziomy starsze oraz poziom związany z budową pierwszego kościoła nie są na podstawie dotychczasowych badań możliwe do ustalenia. Przypuścić jedynie można, że musiały być znacznie niższe. Zaznaczyć także należy, że wniosek, dotyczący poziomu placu przykościelnego w okresie przed 1827 r., jest słuszny wyłącznie dla miejsca obecnego wykopu I i najbliższego jego otoczenia. Na pozostałych częściach placu ukształtowanie powierzchni mogło przebiegać całkiem odmiennie.

BADANIA KRYPT I MURÓW

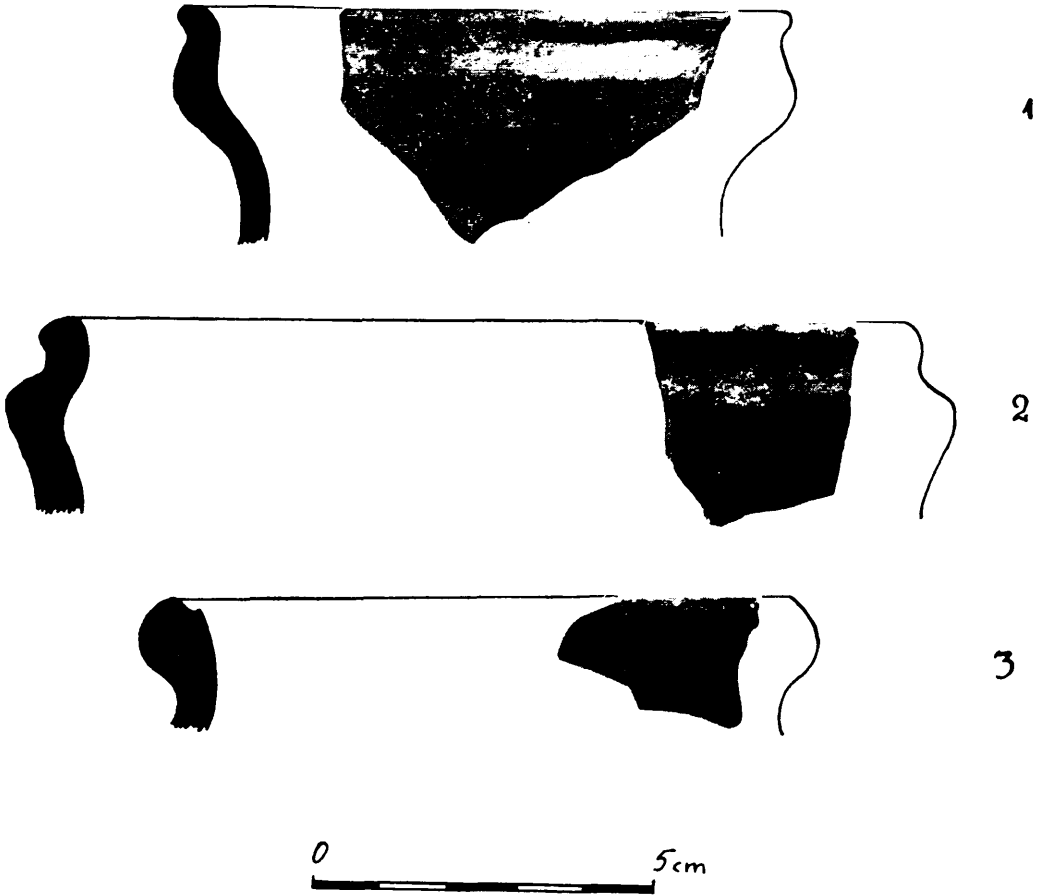
Drugi etap prac badawczych katedry polegał na zinwentaryzowaniu dwóch krypt, znajdujących się pod czwartym od zachodu przęsłem lewej nawy oraz na przekuciach kontrolnych ich murów (tabl. I i III).

KRYPTA I. Rzut poziomy zbliżony do prostokąta. Przesklepiona kolebką (tabl. I, przekrój 1-1). Ściany i sklepienia wykonane z nierównej wielkości nie obrobionych wapieni. Od strony zachodniej wąska obmurowana nisza wejściowa z wiodącymi ku górze pięcioma schodami z okrągłych bali. Pierwotny otwór wejściowy do krypty, znajdujący się w posadzce nawy, został trwale zamknięty ceglany sklepieniem odcinkowym (tabl. IV). W ścianie północnej wąski, biegnący ku górze szybik okienny. Zewnętrzny otwór okienny znajduje się nieco nad poziomem nawierzchni placu przykościelnego (tabl. III, przekrój 1-1). Wymiary krypty: 3,30 × 2,43 m.

KRYPTA II. Niemal prostokątna, mniejsza od poprzedniej, podobnie wykonana i przesklepiona (tabl. III). Pierwotne wejście bez schodów, węższe i dłuższe niż w kryptcie I (tabl. III, plan i przekrój 2-2). Pod przesklepieniem wejściem pozostawiony szalunek (tabl. IV). Wymiary krypty: 2,52 × 1,41 m.

Krypty połączone są niskim przejściem, umieszczonym w oddzielającej je ścianie (tabl. VII). Dno krypt pokrywa nawieziony piasek, pod którym zalega skała calcowa.

Lokalizacja oraz rozplanowanie krypt I i II odpowiada w zasadzie umiesz-

Kielce — katedra. Wykop I. Fragmenty naczyń
Tabl. X

czonemu przez Siarkowskiego opisowi „grobu III”³¹. Niezgodność zachodzi między rzeczywistymi a podanymi przez Siarkowskiego wymiarami, które dla krypty I mają 4 łokcie i 3 cale na 3,5 łokcia oraz 2,5 na 2,5 łokcia dla krypty II³². Przyjmując, że Siarkowski operował obowiązującym ówczesnie tzw. „łokciem warszawskim” liczącym 59,55 cm³³ — wymiary krypty I powinny wynosić w przybliżeniu $2,45 \times 2,10$ m, a krypty II — $1,5 \times 1,5$ m. Zachodzące różnice wynikają zapewne z niedokładności ówczesnych pomiarów, bowiem analiza usytuowania i opisu krypt wyklucza możliwość, że odsłonięte krypty I i II nie są „grobem III” z opisu Siarkowskiego.

Przekucia w krypcie I. Celem dokonanego przebicia ściany wschodniej (tabl. I i III) była dążność do przedostania się do krypty, która powinna się znajdować pod następnym, piątym przesłem lewej nawy. Istnienie tej krypty prócz opisu Siarkowskiego³⁴ poświadczało małe, w głębi zamurowane okienko, pośrodku piątego przesła (tabl. III, plan krypt). Ponadto z uwagi, iż odsłonięte krypty I i II mieściły się pod pierwszym przesłem nowszej części

kościół, podczas gdy krypta poszukiwana w części starszej, pochodzącej sprzed przedłużenia kościoła ku zachodowi — można było spodziewać się natrafienia na mury fundamentowe, związane z najstarszymi fazami istnienia kościoła.

Po przebicciu wschodniej ściany krypty, grubości około 40 cm, odsłonięto gruby mur kamienny posadowiony o 1,30 m płycej, niż zewnętrzny mur, odsłonięty w wykopie I (tabl. III, przekrój 3-3). Mur wykonany był z nie obrobionych, w większości dużych wapieni nierówno ułożonych, spojonych zaprawą murarską (tabl. VI). Celem przedostania się do krypty, rzekomo znajdującej się za murem, wykuto tunel długości 5,65 m (tabl. I i III, plan i przekrój 3-3). Na kryptę jednak nie natrafiono, mimo że tunel sięgał 0,8 m poza okienko z piątego przesła. W świetle tego faktu rola okienka nie jest jasna. Ewentualność, że tunel minął kryptę, jest wykluczona. Tunel przebiegał przez skałę calcową, za wyjątkiem odcinka długości około 2,0 m po prawej stronie bezpośrednio za murem (tabl. III, plan). W miejscu tym znajdowało się zwarte usypisko okruchów skały calcowej przemieszanej z niewielką ilością piasku i rozkruszoną zaprawą murarską. Sporadycznie występowały małe kawałki cegieł. Ponadto uzyskano kilka bardzo małych skorup z naczyń polewanych o trudnej do ustalenia chronologii, wydaje się jednak niemal pewne, że są to skorupy nowożytnie.

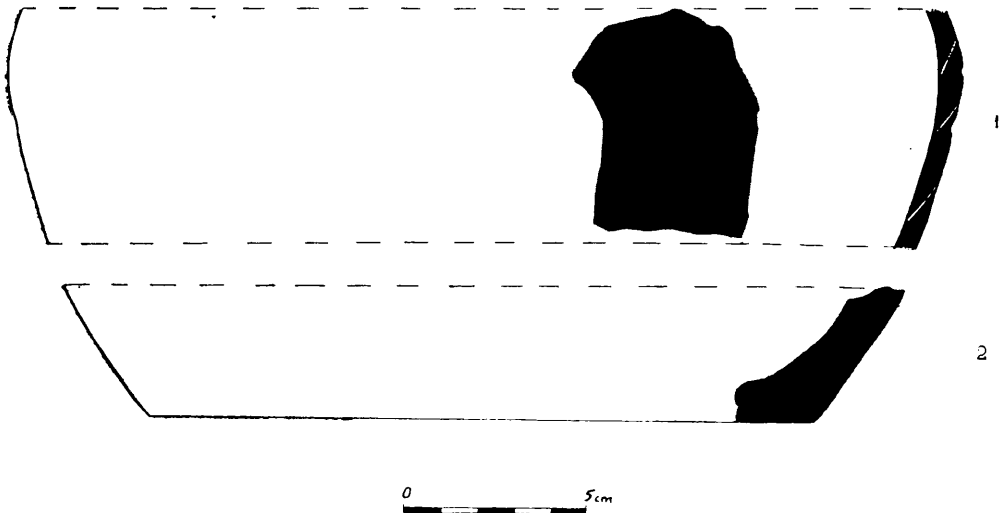
Przekucia w kryptcie II. Wykonano dwa przekucia murów w celach poszukiwawczych (tabl. I, III, plan i przekroje 1-1 i 2-2). W przekuciu ściany wschodniej — za ścianą krypty o grubości około 40 cm wystąpiła skała calcowa. Po wykuciu dalszych 30—40 cm skały natrafiono na mur posadowiony na skale calcowej, analogiczny do muru odsłoniętego w przekuciu wschodniej ściany krypty I (tabl. III, plan i przekrój 2-2 oraz tabl. V). Posadowienie muru o 1,60 m płytsze niż zewnętrznego muru katedry. Przekucie ściany południowej ujawniło za murem krypty, o grubości około 35 cm, skałę calcową. Po przekuciu dalszych 15—20 cm skały odsłonięto mur kamienny, analogiczny w strukturze do poprzednich, posadowiony również na skale calcowej o 1,30 m płycej niż zewnętrzny mur katedry (tab. I, III — plan krypt i przekrój 1-1, tabl. V).

ANALIZA WYNIKÓW BADAŃ KRYPT

Krypty I i II zostały bezspornie wykonane po wzniesieniu nawy, pod którą są usytuowane. Wtórność krypt względem nawy ujawnia konstrukcja ścian krypt, nie przewiązanych z murami katedry, co niewątpliwie miałyby miejsce w przypadku jednoczesnego ich wykonywania.

Mur odsłonięty w przekuciach wschodnich ścian krypt I i II (tabl. I, III—plan krypt i przekroje 2-2, 3-3) wykazuje jednolity przebieg i łączy na planie filary między czwartym a piątym przesłem katedry. Położenie muru między nową a starą częścią kościoła nasuwa przypuszczenie, że wyznacza on linię fasady przed przedłużeniem kościoła w kierunku zachodnim w roku 1583. Niejednolity poziom posadowienia muru wyjaśnić można nierównościami stropu skały calcowej, na której spoczywa. Bliższe określenie chronologiczne muru nie jest na podstawie dotychczasowych badań możliwe do przeprowadzenia.

Trudną do wyjaśnienia jest rola muru, ujawnionego w przekuciu południowej ściany krypty II (tabl. III—plan i przekrój 1-1). Odsłonięty zbyt mały odcinek muru nie upoważnia do wysuwania bliższych wniosków, dotyczących jego przebiegu i spełnianej funkcji. Nie wykluczone jednak, że stanowi on część ławy fundamentowej, wspierającej filary nawy środkowej.

Kielce — katedra. Wykop I. Fragmenty naczyń
Tabl. XI

Pozostaje do rozważenia problem, czy nierównomierność, zachodząca w posadowieniu poszczególnych murów, odzwierciedla naturalnie istniejące nierówności skały calcowej, czy też jest wynikiem dokonywanych celowo wykuć. Posadowienie odsłoniętych w przekuciach krypt I i II murów jest na ogół wyrównane i waży się w zależności od miejsca od 1,40 m do 1,70 m poniżej obecnej powierzchni placu przykościelnego. Natomiast północna zewnętrzna ściana, odsłonięta w wykopie I, posadowiona jest na głębokości 3,00 m. Analiza przebiegu warstw w wykopie I neguje możliwość celowego wykucia skały w związku z budową fundamentu nawy bocznej. Jednak fakt, że na wąskim odcinku wykopu I mur katedry posadowiony jest na naturalnej lub znacznie wcześniej, przed utworzeniem się warstw kulturowych ukształtowanej powierzchni skały, nie upoważnia do uogólniających twierdzeń, iż sytuacja przedstawiała się tak samo na całej długości północnej ściany katedry. Ustalenie poruszanego zagadnienia rozstrzygnąć będzie można po przeprowadzeniu dalszych wykopów sondażowych.

Kończąc opis i podsumowanie pierwszej fazy prac badawczych katedry kieleckiej podkreślić należy, że prócz ustalenia pewnych faktów historycznych wytyczają one również kierunek dalszych badań, które poza uściśleniem dotychczasowych wyników dostarczyć powinny nowych materiałów do historii katedry i wczesnośredniowiecznych Kielc.

Janusz Kuczyński

Kielce katedra — Zestawienie chronologiczne

Tabl. XII

wiek	bliższa data	fakty ustalone na podstawie	
		źródeł pisanych	badań archeologicznych
XX	1912—1914	przebudowa kościoła	
XIX	1890—1893 1869—1871 1827 około 1818	przebudowa kościoła przebudowa kościoła i prace niwelacyjne wyrównywanie terenu przykościelnego przeniesienie cmentarza	prace niwelacyjne duże prace niwelacyjne
XVIII	po 1719	dobudowa kaplic, powiększenie zakrystii, kapitułarza i prezbiterium	
XVII	1632—1635	dobudowa prezbiterium	okres funkcjonowania cmentarza grzebalnego na terenie placu przykościelnego
XVI	1583 1514—1522	przedłużenie kościoła w kierunku zachodnim dobudowa kapitułarza i zakrystii	
XV			
XIV			
XIII			odbudowa po pożarze pożar kościoła
XII	1171—1173	początek budowy kościoła	ułożenie posadzki w kościele

PRZYPISY

- ¹ Długosz *Dziejów polskich ksiąg dwanaście*, tom II, księga V, Kraków 1868, s. 76.
- ² Długosz, op. cit., s. 76.
- ³ Dane o historii katedry zaczerpnięte z następujących prac: Długosz, op. cit., s. 76; *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego*, Warszawa 1883, tom IV, s. 24; J. Garbacik, *Wizytacja Kolegiaty Kieleckiej przez kardynała Jerzego Radziwiłła 2 września 1598*, „Radostowa” III/1938, nr 3-4, s. 64-67; J. Zdanowski *Kościół katedralny Najświętszej Marii Panny w Kielcach*, Kielce 1930; W. Siarkowski *Groby kościoła Najświętszej Marii Panny w Kielcach*, Warszawa 1872; *Katalog zabytków sztuki w Polsce*, tom III, zeszyt 4, *Powiat kielecki*, Warszawa 1957, s. 26-27.
- ⁴ J. Zdanowski, op. cit., fig. 1.
- ⁵ W. Siarkowski, op. cit., s. 13.
- ⁶ J. Zdanowski, op. cit., s. 10.
- ⁷ Obszar zalegania łupku określony na podstawie własnych obserwacji wykopów wykonywanych na terenie miasta.
- ⁸ J. Zdanowski, op. cit., s. 6.
- ⁹ J. Zdanowski, op. cit., s. 9-10.
- ¹⁰ J. Zdanowski, op. cit., s. 7.
- ¹¹ M. Gumowski *Podręcznik numizmatyki polskiej*, Kraków 1914, s. 171, poz. 515; s. 173, poz. 544.
- ¹² M. Gumowski, op. cit., tablica metrologiczna na s. 286.
- ¹³ J. Kruppé *Studia nad ceramiką XIV wieku ze Starego Miasta w Warszawie*. Wrocław-Warszawa-Kraków 1961, s. 50-52.
- ¹⁴ J. Kostrzewski *Kultura prapolska*, Poznań 1949, s. 144.
- ¹⁵ J. Remer *Kronika konserwatorska*, „Rocznik Krakowski” XXX, Kraków 1938, s. 251-252 oraz ryc. 1; A. Szyszko-Bohusz *Studia nad katedrą wawelską*, „Prace Komisji Historii Sztuki” VIII, Kraków 1939-46, s. 115, ryc. 15-18.
- ¹⁶ J. Remer, op. cit., s. 257, ryc. 9; A. Bochnak i J. Pagaczewski *Polskie rzemiosło artystyczne wieków średnich*, Kraków 1959, s. 45-46, fig. 32.
- ¹⁷ T. Lenkiewicz *Odkrycia archeologiczne na placu Wita Stwosza w Krakowie*, „Ochrona Zabytków” XI, Warszawa 1958, nr 3-4, s. 207-210, ryc. na s. 208-210.
- ¹⁸ *Katalog zabytków sztuki w Polsce*, tom I — *Woj. krakowskie*, Kraków 1953. Tekst — s. 163, ilustracje — fig. 169; A. Bochnak i J. Pagaczewski, op. cit., ryc. 34.
- ¹⁹ K. Górski *Topografia wczesnośredniowiecznej Kruszwicy*, „Studia Wczesnośredniowieczne” II, Warszawa-Wrocław 1953, tabl. 3a.
- ²⁰ W. K. Henneberg *Kościół św. Idziego w Inowłodzu*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury” VI/1938, s. 216-219, fig. 134 i 137; *Katalog zabytków sztuki w Polsce*, tom II — *Woj. łódzkie, pow. rawsko-mazowiecki*, Warszawa 1954, s. 266, fig. 87-89.

- ²¹ A. Szyszko-Bohusz, op. cit., fig. 16 — płytką ostatnią z prawej w dolnym rzędzie, oraz fig. 18.
- ²² Rekonstrukcja płytki na tabl. VIII, ryc. 1 wykonana na podstawie: A. Szyszko-Bohusz, op. cit., fig. 16 — płytką ostatnią z prawej w dolnym rzędzie; rekonstrukcja płytki na tabl. IX na podstawie fig. 18 z tej samej pracy.
- ²³ Kościół oo. dominikanów w Krakowie, wzniesiony w pierwszych dziesiątkach XIII w.; Z. Kozłowska *Założenie klasztoru oo. dominikanów w Krakowie*, „Rocznik Krakowski” XX, Kraków 1926, s. 1. Kościół Marii Magdaleny w Krakowie w pierwszej połowie XII w. — datowanie na podstawie ceramiki; T. Lenkiewicz, op. cit., s. 211, Cystersi w Mogile w drugim ćwierćwieczu XIII w.; *Katalog zabytków sztuki w Polsce*, tom I, op. cit., tekst — s. 161.
- ²⁴ A. Bochnak i J. Pagaczewski, op. cit., s. 46.
- ²⁵ Z. Mączyński *Elementy i detale architektoniczne w rozwoju historycznym*, Warszawa 1956, s. 431.
- ²⁶ T. Dobrowolski *Sztuka Krakowa*, Kraków 1950, s. 62; Z. Mączyński, op. cit., s. 433.
- ²⁷ T. Dobrowolski, op. cit., s. 62.
- ²⁸ A. Szyszko-Bohusz, op. cit., ryc. 15, 17; J. Remer, op. cit., ryc. 1.
- ²⁹ W. Siarkowski, op. cit., s. 12.
- ³⁰ J. Zdanowski, op. cit., s. 7.
- ³¹ W. Siarkowski, op. cit., s. 54.
- ³² W. Siarkowski, op. cit., s. 54.
- ³³ *Historia Polski*, tom II, część IV, Warszawa 1960, s. 13.
- ³⁴ W. Siarkowski, op. cit., s. 54 i nast.